

Vermist, maar niet gemist

De tragische ondergang van Kampenaar Arie Brugman

(28 juli 1898 - april 1945)

door Gerrit van der Vorst

Medio april 1950 bezorgde de postbode op Uitenhage de Miststraat 32 in Kampen een beladen brief van het Nederlandse Rode Kruis. In die brief werd aan mijn grootvader van moederskant, Gerrit Brugman, meegedeeld dat na onderzoek moest worden aangenomen dat zijn broer Arend overleden was tussen 10 en 28 augustus 1945 in de omgeving van Eschershausen (Duitsland). Nadere gegevens over de omstandigheden van het overlijden ontbraken, ook was er geen graf.

Ach Arie

Omdat mijn uit Brunnepe afkomstige vader in de jaren 1949-1951 als politie-inspecteur in Indonesië werkte, woonde ik toen - mijn kleuterschooljaren - met mijn moeder en twee broertjes in bij mijn Opa *Gait*. Als driejarige kreeg ik niets bewust mee van de vermissing van Arend. Omdat er in mijn familie over hem gezwegen werd, wist ik later niet eens dat hij vermist was geraakt. Opa Brugman kwam, na een beenbreuk, omstreeks 1962 op zijn beurt bij ons gezin in Venlo inwonen en hij bleef tot zijn dood. Ik zie hem nog voor zich uit zitten somberen in zijn rookfauteuil. Als mijn broers en ik enthousiast onze toekomstplannen ontvouwd, voorspelde Opa meestal dat hij dat niet meer zou beleven. Met een van zijn pessimistische *oneliners* in Kampens dialect: 'Ach, dan bin'n ze mit mien al uut riejen 'ewest.', of 'Dan bin'n ze mit mien de brugge al euver 'ewest.' Hiermee doelde hij op zijn laatste rit: die naar de begraafplaats in IJsselmuiden. In 1964 gingen ze met Opa 'uut riejen euver de brugge'. Hij was toen wat zijn enige broer betreft niet veel verder gekomen dan de verzuchting 'Ach, Arie ...'.

Rond 1990 realiseerde ik me opeens weer dat Opa een broer had gehad. Maar waarom had ik die broer nooit gezien, waarom was er nooit over hem gesproken en wat was er van hem geworden? Was dat één van de zaken

waar Opa over somberde, in de laatste jaren van zijn leven? Ik besloot op onderzoek uit te gaan, en dat was het begin van een speurtocht naar het leven van Arend Brugman, die bijna vijftien jaar zou gaan duren. Volgens het bevolkingsregister van de gemeente Kampen was Arend op 14 december 1948 uitgeschreven 'wegens vermoedelijk overlijden, vermoedelijk tijdens bombardement in Duitsland'. Duitsland? Ik nam contact op met het hoogbejaarde Kamper echtpaar Gerrit en Annie Juffer-Koridon.² Annie was een dochter van Arends zuster Jans Koridon-Brugman. Zij en haar echtgenoot hadden Arend goed gekend. Ze vertelden mooi en ruimdenkend over vroeger, zodat de persoon Arend Brugman voor mij ging leven. Bij het eerste contact vertelde Gerrit Juffer me dat Arend in de oorlog was opgepakt door de Duitsers. Door archiefonderzoek bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, nu NIOD) en in Arend Brugmans woonplaatsen Kampen, Amsterdam en Groningen kreeg ik een beeld van zijn doen en laten. En begreep ik waarom hij verzwegen was.

Hierna de reconstructie van het leven van Arie, zoals men hem in Kampen en elders noemde.

Proeflokaal B. Brugman

De naam Brugman kwam al in vroeger eeuwen voor in Kampen. De befaamde retoricus pater Brugman kwam in de jaren 1455-1458 op uitnodiging van het stadsbestuur enkele malen naar de stad, om een mooie - vaak urenlange! - preek te verzorgen. Maar er woonden ook tijdelijk minder bekende mensen met de achternaam Brug(ge)man(s). Van pater Brugman stamt de hoofdpersoon van deze geschiedenis - natuurlijk - niet af, maar ook niet van die andere Brugmans. Aries voorzaten namen de achternaam Brugman pas omstreeks 1811 aan. Het was toen een familie van vooral boerenarbeiders in Heerde en Oldebroek.

In 1860 besloten Berend Brugman en Gerrigje Boer om van Oldebroek naar Kampen te verhuizen. Van de zes kinderen die het echtpaar kreeg, bleven uiteindelijk alleen oudste zoon Gerrit en jongste zoon Gerrit Willem over. De verwarring tussen beide *Gaits* was tijdelijk, want touwslager Gerrit Willem vertrok op zeker moment met zijn gezin naar het Gelderse Millingen. Boerenarbeider Gerrit Brugman bleef. Hij trouwde met Jannigje Witteveen uit Oldebroek, die al een 'voordochter' had, en ook zij kregen weer zes kinderen. Van hen overleefden zoon Berend en twee dochters de kindertijd.

Deze geschiedenis begint bij Gerrit Brugmans zoon Berend, geboren op 20 maart 1866 in Kampen. Hij trouwde in 1889 met Hendrika ten Napel, op 9

Berend Brugman (rechts)
als tabakskerver.
Foto uit privécollectie.

maart 1865 geboren in Stad-Vollenhove. Zij was een dochter van visser Arend ten Napel en Stien Schuurman die twaalf kinderen hadden gekregen, waarvan er zes op jonge leeftijd waren gestorven. Het echtpaar Ten Napel-Schuurman had zich met de zes overgebleven kinderen in Kampen gevestigd. Bij haar trouwen was Hendrika ten Napel al zwanger - wat niet ongebruikelijk was in die tijd en voor de Brugmans - en er werden uiteindelijk zes kinderen geboren. Nakomertje Arend, de 'hoofdrolspeler' van dit verhaal, kwam in 1898 ter wereld. Het overlevingspercentage vertoonde lichte progressie, want twee zoons en twee dochters werden volwassen. Opvallend, maar destijds niet ongebruikelijk voor het werkmilieu, zijn de vele verhuizingen in de Kamper binnenstad, een keer of tien was niks. Cruciaal is dat Berend Brugman wist te breken met het karige werkmilieu dat de Brugmans tot dan toe hadden. Ook Berends gezin had het aanvankelijk niet breed. Maar na achtereenvolgens als pakhuisnecht, touwslager en tabakskerver de kost te hebben verdiend, kreeg Berend Brug-

man rond 1900 vergunning om zand te trekken aan de IJsseloever, ongeveer tegenover de Van Heutszkazerne. Zandtrekker was een beroep dat in de 19de eeuw ontstond, toen men rivierzand ging gebruiken bij de bouw van huizen. Berend en een compagnon trokken het zand met behulp van een paard en een wagen met een brede schuif. Ook bij mist of laag water schepten ze zand, wat verboden was. Het zand leverde goed geld op bij aannemers. Op vrijdag-betaaldag werd Berend Brugman altijd als eerste door de aannemers naar binnen geroepen.

Berend en Hendrika Brugman-ten Napel kwamen in goeden doen. Ze belegden de verdiensten van het zandtrekken in huizen en Berend werd na 1910 kastelein. Hij pachtte eerst café De Blauwe Druif, dat op Melksteeg 3 gevestigd was, op de hoek met de Voorstraat. Een paar jaar later pachtte hij een café op Oudestraat 220, vlak bij de Van Heutszkazerne.³ Dat café gaf hij de naam Proeflokaal B. Brugman. Behalve als kastelein - ook wel koffiehuishouder - verdiende Berend Brugman geld met de verhuur van zijn huizen. Medio 1918 kreeg hij nog een bekeuring, omdat hij zonder voorafgaande toestemming een huurder van een van zijn panden te veel huur zou hebben berekend.⁴

De aanduidingen 'proeflokaal' of 'koffiehuishouder' kunnen overigens verraaiend oproepen. Dus voor alle duidelijkheid: er werd stevig geschonken en gedronken. Niet alleen in Proeflokaal B. Brugman. In het begin van de 20ste eeuw floreerde het caféleven in Kampen. In *Verhalen van een oude Hanzestad* wordt gesteld dat de stad, vaak het Mekka van Calvijn genoemd, inder tijd toch minstens evenzeer het Mekka was van Lucas (Bols), Clarijn, Florijn of hoe de jenevermerken ook mochten heten. Alleen in de Voorstraat waren toen al 21 cafés en kroegjes te vinden. Bekende Kamper cafés waren in die tijd café Frits Diepenveen op de hoek Nieuwe Markt-Torenstraat, café Dije Leurink op de hoek Graafschap-Vloeddijk, café Allon in de Buiten Nieuwstraat, café De Blauwe Druif op de hoek Melksteeg/Voorstraat, café Hofstee aan de IJsseldijk, het Bierhuis van Schele Jannus aan de IJsselkade vlak bij de IJsselbrug, café Mazeland aan de Buiten Nieuwstraat en café De Noenzaal in de Oudestraat. De meeste cafés en kroegjes waren niet veel meer dan een ommuurd houten vloertje, met zand en kwispedoor op de vloer, waar bij een ruime, robuuste tapkast door de opeengepakte dorstigen staande moest worden gedronken. In café Allon stonden bijvoorbeeld alleen vier stoelen en een tafeltje voor de verstokte kaarters. De tapkast bood een eindeloze rij van volle, dan weer lege en weer volle glaasjes. Hoe minder meubilair, des te meer mensen er in het bedompte etablissementje konden. Schouder aan schouder, hieven zij het ene glas na het andere, zo met elkaar de omzet

Proeflokaal H.H. Kok, dat vanaf 1911 Proeflokaal B. Brugman zou gaan heten, Oudestraat 220.
Collectie SNS Historisch Centrum/Frans Walkate Archief.

stimulerend, waardoor de prijs van een borrel (15 cent; bij café Frits Diepenveen zelfs zeven voor een gulden) laag kon worden gehouden. Veel van de kroegjes en cafés moesten het hebben van de klandizie van de sigarenmakers die na een lange dag van keihard werken onder grote stress op de jenever aanvielen. Dat bracht vervolgens voor veel gezinnen de nodige extra armoede en ellende met zich mee. De vrouwen stonden vaak aan het eind van de week op de stoep van het café op hun man te wachten, om te zien wat er van het karige loon overgebleven was. Niet zelden fungeerden de cafés als verkaptelommerds, waar men voor een paar gulden zijn bezittingen kon belenen.⁵ Je zou verwachten dat Proeflokaal B. Brugman zich vooral gericht had op de bevolking van de naastgelegen Van Heutszkazerne en op de boeren en handelaren die de ervoor gelegen varkensmarkt aandeden. Die hadden vermoedelijk ook wat meer te verstoken dan de gemiddelde sigarenmaker. Het proeflokaal had echter een vaste clientèle, niet van kazerne of markt.

Het gezin van Berend en Hendrika Brugman-ten Napel

Kampen was aan het begin van de 20ste eeuw geen opwekkende omgeving. Stadsarchivaris Van der Vlis duidde Kampen aan als 'een witgepleisterd

graf.' Achter de witte patriciërshuizen aan het IJsselfront lag een verkrotte stad, waarin een verpauperde massa sigarenmakers, zwoegers en armoedzaaiers zich in een vergaande staat van ontluistering bevond.⁶ Tegen die achtergrond was de betrekkelijke welstand die Berend en Hendrika Brugman-ten Napel uiteindelijk zouden bereiken, opmerkelijk.

Er is weinig bekend over hun gezinsleven, als daar met zo'n proeflokaal al sprake van was. Het kasteleinsechtpaar gold als rustige, prettige, ietwat stugge mensen, maar het schortte in het gezin waarschijnlijk wel aan warmte en stimulansen. Hun vier kinderen liepen er keurig bij, maar geen van hen zou na de lagere school doorleren en geen van hen zou een gelukkig huwelijksleven krijgen. Het vaste gezegde van Hendrika Brugman-ten Napel over ups en downs in relaties - 't is niet elke avond: 't liefje komt te bed' - was royaal van toepassing.

De dochters Stien en Jans gingen al jong als dienstbode en hulp in de huishouding werken. Beiden 'moesten' in 1911 - conform de ongeschreven familietraditie - trouwen, op 20- respectievelijk 18-jarige leeftijd. Stien ging met haar echtgenoot in de Schilderswijk in Den Haag wonen en bleef in contact met de familie in Kampen. Jans trouwde met sigarenmaker Willem Koridon, telg uit een straatarm, groot sigarenmakersgezin. Een zwijgzame man, behalve als hij een borreltje op had, die overtuigd communist werd en bij de verkiezingen soms de enige communistische stemmer was in zijn Kamper kiesdistrict. Het echtpaar bleef, na een periode in Wijk aan Zee en Duin, vanaf 1916 in Kampen wonen.

Oudste zoon Gerrit, mijn grootvader, had een voorbeeld voor zijn broer Arend kunnen zijn. Gerrits droom was om officier te worden. Als die droom al haalbaar was geweest, waren de kansen op verwezenlijking vervlogen na behandeling van een lelijke beenwond door een rondreizend kwakzalver. Wat bleef, was een beenprobleem en frustraties over de mislukte droom. Gerrit Brugman werkte van april 1913 tot augustus 1915 als inmaakbussenmaker in Medemblik, waar hij zijn latere echtgenote leerde kennen, en trad op 25-jarige leeftijd in dienst bij de N.V. Kamper emaille-fabrieken voorheen H. Berk en Zoon. Daar zou hij als emailleur tot zijn pensionering in 1954 bijna veertig dienstjaren maken. De heren Berk werden door hun honderden werknemers gegroet met 'mijnheer', gevolgd door hun voornaam. Al jong vond ik het vernederend dat mijn grootvader, als we een directielid tegenkwamen op de Oudestraat, zijn hoed lichtte en dan beleefd zei: 'Dag meneer Jan' (of hoe de betreffende Berk dan ook heette). Dat kon ik niet rijmen met het socialisme dat opa zo vurig uitdroeg. Bij BK lieten ze hem op

z'n eentje werken, omdat hij te lastig zou zijn voor anderen, maar dat kon ook zijn omdat men zijn socialistische praatjes iets te opruiend vond voor de collega's. 'Alle rooien in een harington!', werd er in de buurt pesterig gezongen bij gelegenheden als Koninginnedag. 'Oh, die communist', zou later een Kampenaar zeggen bij navraag over opa.

Gerrit Brugman was vooral strak. Achter een wat boerse façade school een kwetsbare en warme man, maar zijn uitstraling was eerder die van een strenge ouderling van één van de talrijke kerkgenootschappen in Kampen.

Arie Brugman werd sigarenmaker

Arie Brugman zou zich ontpoppen als tegenpool van oudere broer Gerrit. Hij werd geboren op donderdag 28 juli 1898 in de ouderlijke woning aan de Groenestraat. Zijn vader deed de volgende dag aangifte, samen met twee collega-tabakskervers. Arie doorliep de lagere school te Kampen in de periode 1904-1911 en werd sigarenmaker. Dat was een keuze voor een branche die ooit bloeide in Kampen, maar die toen al over haar hoogtepunt heen was.

De sigarenindustrie in Kampen had feodale trekken, maar de logische reactie - organisatie van de sigarenmakers - zou lang uitblijven. In augustus 1905 gaf één van de initiatiefnemsters van de arbeidersorganisatie in Kampen er de brui aan. Vóór haar vertrek uit Kampen deelde zij haar visie met het SDAP-partijbestuur: 'De toestand van de afdeling Kampen is lamleendig. [...] veel kleinburgerlijkheid, veel kleine patroons, kleine winkeliers, heel kleine belangetjes, vandaar het overwegend antirevolutionaire.' Volgens betrokkenen waren de arbeiders in Kampen hoofdzakelijk afkomstig uit 'een kleine boerenbevolking zonder intelligentie, naar de stad gelokt door de liefdadigheidsinstellingen; over het algemeen zijn de Kamper arbeiders gesteld op gunsten en giften en bijzonder weinig offervaardig'.⁷ Op 20 januari 1913 brak echter een grote staking van de sigarenmakers uit en als 'zwakke stee' in de zich steeds sneller organiserende sigarenmakerswereld ontwaakte sigarenmakend Kampen toen eindelijk ook. In 1925 zouden zelfs twee van de vijf vakorganisaties de zetel van hun hoofdbestuur in Kampen vestigen.

Ten tijde van de grote staking was Arie Brugman ongeveer halverwege zijn leerlingperiode. Hij ontwikkelde zich tot een geweldige sigarenmaker en in de familie werd met ontzag over zijn vakmanschap gesproken: 'Hij maakte er drie in de tijd dat een ander er twee maakte.' Arie kon razendsnel goede sigaren maken en dat moet naar de normen van die tijd betekend hebben dat hij zo'n vijftig sigaren per uur kon maken.

De verdiensten van een sigarenmaker waren slecht. In Veenendaal, Utrecht

en vooral in Noord-Brabant had de sigarenindustrie zich inmiddels in hoog tempo ontwikkeld, waardoor de concurrentie sterk was toegenomen en de prijzen kelderden. Sigarenmakers die een gezin moesten onderhouden, moesten zich te pletter werken. Ze waren vaak genoodzaakt hun hele gezin in te schakelen. Met vereende krachten probeerde zo'n gezin dan door thuiswerk het hoofd boven water te houden. Dat leidde tot een vicieuze cirkel van kinderarbeid en schoolverzuim, als gevolg waarvan er voor sigarenmakers-kinderen weinig anders opzat dan een troosteloos bestaan als sigarenmaker. Een bestaan dat nog eens dramatisch verslechterde toen de sigarenindustrie zich voor een belangrijk deel verplaatste van de fabriek naar de huiskamers, waar groot en klein zich bezig moest houden met het strippen van tabak en het maken van sigaren op stukloon. Dit alles onder erbarmelijk slechte hygiënische omstandigheden, waardoor bijvoorbeeld tuberculose hand over hand toenam in Kampen. Bij het begin van Aries opleiding tot sigarenmaker, in 1911, telde Kampen 26 sigarenfabrieken. In die fabrieken werkten 678 arbeiders, terwijl maar liefst duizend mensen thuis werkten. Deze aantallen laten onverlet dat de sigarenindustrie in Kampen definitief op zijn retour was.

Arie Brugman was ongeveer van 1911 tot 1916 leerling sigarenmaker en daarna maakte hij tien tot twaalf jaar sigaren in Kampen. Naar eigen zeggen zou hij tot circa 1928 gewerkt hebben bij de grote sigarenfabriek Smit & Ten Hove, aan de Oudestraat. Volgens de familie werkte hij echter uitsluitend voor het kleine bedrijf van 'Neuze' van Straten, dat gevestigd was in de Hofstraat te Kampen.

Van Straten was handelsreiziger in sigaren⁸, maar hij had ook zeven sigarenmakers in dienst. Hij was een opmerkelijke man. Op zeker moment liet hij een aannemer in zijn werkplaats een wasruimte aanleggen, zodat de sigarenmakers fris de straat op konden en vertegenwoordigers hun handen even konden wassen. Het opschrift van de ruimte luidde: 'Reinheid is gezondheid'. Niet eens zo slecht bedacht, want hygiëne was een gevoelig onderwerp in de sigarenindustrie, maar toen de aannemer een paar maanden later weer eens langskwam bij Van Straten liepen er circa twintig kippen in de wasruimte. Niet duidelijk is of Arie alleen maar leverde aan Van Straten of ook in diens werkplaats actief was.

De kasteleinszoon was in elk geval niet onderdanig ingesteld. Dat blijkt onder meer uit het proces-verbaal dat politieagent G. Petter op 10 januari 1921 opmaakte tegen Arie Brugman en twee andere sigarenmakers wegens 'weterspannigheid'.⁹

‘Het leek de burgemeester well!’¹⁰

Er is een foto van Arie Brugman in uniform, maar hij was niet in militaire dienst geweest. Hij was een knappe kerel en een geweldige charmeur, die zich echter onder invloed van drank soms slecht kon gedragen. Dan bleek zijn charme een dun laagje en kon hij uitgesproken driftig en hufterig uit de hoek komen. Op een dag had hij nichtje Annie Koridon zonder veel aanleiding een geweldige schop onder haar zitvlak gegeven, en tijdens zijn latere huwelijk zou hij onder invloed losse handen laten zien. Desondanks spreken zijn familieleden toch met een zekere sympathie over hem: ‘Als ie geld had, werd ie wild, maar anders was ’t een beste vent.’

Aries relaties met vrouwen bleken niet erg bestendig. Hij liet ze zo weer zitten. Eén van zijn min of meer serieuze of langdurige relaties vóór zijn trouwen, was met de iets oudere Willemina Hietbrink, de dochter van een kastelein die een café dreef aan de Graafschap 51, op de hoek met de

Arie Brugman in (onbekend) uniform. Foto uit privécollectie.

Burgwal. Arie kelnerde ook in dat café. De verkering raakte uit, zoals de verkeringen van Arie altijd weer uitraakten. Willemina zou in 1926 trouwen met sigarenmaker Dirk ‘Dije’ Leurink die het café van zijn schoonvader overnam.

Arie Brugman zette zijn leven als notoire ‘stapper’ ongebroken voort en een groot deel van zijn leven bleef zich afspelen in cafés. Zoals het Maastrichts Bierhuis op IJsselkade 51, met de populaire Engelse kastelein Albert East. Dat leven hield ook flaneren langs de Oudestraat in. In een beschrijving van Kampen schetst F.H.J. de Plot het volgende beeld van die straat: ‘De Oudestraat is de hoofdader der stad, de plaats, waar zich haar hartklop doet gevoelen. Aan de attractie, welke daarvan uitgaat, ontkomt geen enkele categorie der bevolking, al wisselt het publiek naar de tijden van den dag.

Dáár is het, dat de straatjeugd het liefst speelt en ravot, de dandy flaneert, de bakvisch rendez-vous geeft, de huisvrouw winkelt, de kantoorman beweging neemt, de student (civiel en militair) “een Oudestraatje pakt.”¹¹

Eén van die *dandy's* was dus Arie. In de eerste jaren moest het flaneren nog wel bij gaslicht gebeuren, dat door lantaarnopstekers ontstoken moest worden, maar dat remde Arie in het geheel niet. Soms mocht nichtje Annie Koridon mee - ‘Kom Annie, doen we de Oudestraat nog even’ -, maar meestal flaneerde en stapte Arie met zijn boezemvriend (Hen)drikus Kiel, een timmerman. Kiel combineerde dat stappen met een regelmatig leven, hij dronk veel minder dan Arie en hij verzaakte zijn werk niet. Hij keek hoog op tegen zijn bijna acht jaar oudere vriend. ‘Geweldige vent, die Arie!’, riep hij tegen wie het maar horen wilde.

De Brugmans schonken allen veel aandacht aan hun uiterlijke verzorging en kleding, maar Arie overdreef. Hij droeg mooie grijze maatpakken, een bolhoed toen niemand er nog een droeg, slobkousen en een getailleerde jas. ‘Het leek de burgemeester wel, die eraan kwam!’ Zo ook zijn vriend Hendrik Kiel. ‘Als je niet beter wist, dacht je: die regelen heel Kampen.’ Arie moet zwaar bekritiseerd zijn in Kampen, waar volgens de voormalige journalist Henk de Koning altijd de zeis binnen handbereik stond voor wie het waagde zijn kop boven het maaiveld uit te steken.¹²

Aries vader Berend Brugman overleed op 27 juni 1923, pas 57 jaar oud, aan de gevolgen van een longontsteking. Er waren complicaties ontstaan, waarschijnlijk omdat Berend behoorlijk dik geworden was. De bond van de verenigde Kamper horecavergunninghouders herdacht zijn bestuurslid met een advertentie in de *Nieuwe Kamper Courant*. Na de dood van haar echtgenoot verpachtte weduwe Brugman-ten Napel het proeflokaal. Schoonzoon Willem Koridon had het nog even geprobeerd, maar hij dronk te enthousiast mee. Op 4 april 1930 zou de horecavergunning overgeschreven worden van Oudestraat 220 naar Broederstraat 2 en zou de horecabestemming van Oudestraat 220 tot in 2004 verdwijnen.¹³

Berend Brugman had nog wel geprobeerd om zoon Arie enigszins in het gareel te houden, door bijvoorbeeld de deur op slot te doen - ‘Die komt er vannacht niet meer in!’ - maar zijn echtgenote saboteerde dat omdat ze het niet over haar hart kon verkrijgen. Na het overlijden van Berend ging zijn kleindochter Annie Koridon, als jong meisje, inwonen bij Oma Brugman-ten Napel: ‘Zo ging dat toen.’ Annie maakte de ontwikkelingen rond haar oom Arie volop mee. Aries flierefluiterij kon niet bekostigd worden van het salaris van een ongeregelde sigarenmaker, hoe goed die ook was. Hij sprokkelde

op uiteenlopende wijzen extra inkomsten bij elkaar. Met kelneren of met de verkoop van zelf gevangen snoeken of andere vis. Dat liet onverlet dat hij steeds vaker in geldnood kwam. Hij pofte dan stevig op de goede naam van de Brugmans en soms had hij bij meerdere kasteleins flinke schulden.

Als Hendrika Brugman-ten Napel door schuldeisers werd aangesproken, liet ze haar oudste zoon Gerrit de schulden van Arie voldoen. Gerrit, ook een gifkikker, wilde Arie flink aanpakken maar dat stond Hendrika niet toe. Als Arie werd bekritiseerd zei ze tegen familieleden: 'De buitenwereld wil 'm trappen, maar 't blijft je kind.' Het heeft er alle schijn van dat deze moederlijke souplesse de verwende Arie geen goed deed. Ook al namen zijn broer en anderen hem zijn gedrag wel kwalijk, echte correctie kreeg hij niet, en zolang zijn moeder bijsprong, liep hij niet vast. Erger, hij raakte steeds meer verslaafd aan de alcohol.

Huwelijk met Annie van Dartel¹⁴

Het was bepaald geen bewezen huisvader-in-spe die op 23 augustus 1923, twee maanden na de dood van vader Berend Brugman, in het huwelijk trad. De 25-jarige Arie Brugman trouwde op die dag in Kampen met de 18-jarige Annie van Dartel.

Annie kwam oorspronkelijk uit Den Bosch. Haar vader was machinist, eerst op een trein en daarna in de elektriciteitscentrale in Zwolle. Het gezin Van Dartel-Spiereburg woonde in Kampen op het adres Voorstraat 122, in een bovenhuis boven de werkplaats of het pakhuis van Van der Wal. De Voorstraat was een rustige straat die op marktdagen echter vol stond met tweewielige kapwagentjes van boeren van het Kampereiland, de paarden werden ondergebracht in een stal in diezelfde straat. Het katholieke echtpaar Van Dartel-Spiereburg kreeg maar liefst 21 kinderen, van wie er tien bij of vlak na de geboorte waren overleden. Het was een gezellig en sociaal gezin. Op feestdagen bijvoorbeeld liepen ze in hun bovenwoning in polonaise achter een harmonica-spelende zoon aan, ook als er weinig of geen geld was.

De katholieke achtergrond van de Van Dartels vormde geen beletsel voor het gemengde huwelijk van Annie met een jongen van protestanten huize - toch een bijzonderheid voor die tijd. Het verlichte motto van Annies moeder was: 'Je kunt beter een goede protestant nemen dan een slechte katholiek.' Dat kon wel zo wezen, maar de vraag was natuurlijk of Arie Brugman een goede protestant was. In elk geval zag vader Fons van Dartel de omgang van dochter Annie met Arie niet zitten. Annie sloeg de waarschuwingen van haar vader echter in de wind. Haar familieleden beschrijven haar als een

mollig meisje, met een leuk gezicht en mooi haar. Annie was hartelijk, maar dominant en ging ruzie niet uit de weg. Ze had nu eenmaal haar zinnen op de charmeur Arie gezet en haar aanpak van de kwestie was kordaat. Dat wil zeggen, volgens haar broer koos ze voor een tactiek die zowel haar vader buitenspel plaatste als de niet tot verbintenissen geneigde Arie overrompelde. Ze deelde beiden mee dat ze zwanger was van Arie.

Arie Brugman en Annie van Dartel trouwden op 23 augustus vanuit huize Van Dartel. Vandaar gingen ze te voet naar het stadhuis dat slechts enkele tientallen meters verderop gelegen was. Na het huwelijk namen ze hun intrek op het adres Boven Nieuwstraat 83. Weer later zouden ze achtereenvolgens verhuizen naar Voorstraat 26 boven en Prinsenstraat 11.¹⁵

Een totale mislukking¹⁶

Arie Brugman had nog steeds geen vast werk. Hij verdiende onder meer geld met het vissen op snoeken. Annies jongste broertje mocht soms mee. Arie legde dan een groot net in een sloot, waarna hij met een stok in de richting van het net begon te porren. Zo ving hij inderdaad wel eens een grote snoek die hij kon verkopen. Wat Annie, haar broertje en anderen al gauw vaststelden, was dat Arie een onverbeterlijke alcoholist was. Aanvankelijk verborg Annie dat voor haar ouders, maar ze kwam wel elke zondagavond bij haar ouders vragen of haar broertje Jo mee mocht naar de bioscoop. In werkelijkheid moest Jo dan telkens naar het Maastrichts Bierhuis, om Arie op te halen. Die zei altijd dat hij er aan kwam, maar bleef tot sluitingstijd weg.

Om een lang verhaal kort te maken, Fons van Dartel kreeg meer dan gelijk. Het huwelijk van dochter Annie met Arie werd een totale mislukking. Op 18 juli 1924 was weliswaar zoon Berend geboren (Annie was niet zwanger bij het huwelijk?), maar dat veranderde weinig aan de hopeloze situatie.

Hoewel Arie zich als een *gentleman* bleef kleden, gedroeg hij zich thuis anders. Als Annie haar echtgenoot stevig aansprak als hij dronken was, kon Arie er flink op los meppen. Het gezin Van Dartel was in 1925 verhuisd naar Zwolle, maar Annies broer Piet werkte bij een schildersbedrijf in Kampen. Op maandagochtend moest hij om kwart voor acht bij zijn baas zijn, maar hij kwam meestal een kwartier eerder vanuit Zwolle, om te kijken of bij zijn zuster alles in orde was. Op een dag zag Piet dat Annie geslagen was, waarna hij op de slapende Arie dook en die op zijn beurt een pak slaag gaf. Toch sleepte de ellende zich nog drieënhalf jaar voort. Pas nadat haar vader, die haar het huwelijk met Arie zo ernstig ontraden had, overleed, verliet Annie haar echtgenoot. Drie dagen later, op 18 januari 1927, liet ze zich met de

tweeëneenhalf-jarige Berend uitschrijven naar het ouderlijk adres in Zwolle. Kort daarna ontving ze een briefkaart van Arie. Hij miste de kleine jongen zo. Arie mocht langskomen, waarna hij en Annie elkaar weer in de armen vlogen. Eind februari 1927 gingen Arie en Annie weer samenwonen, op het adres Nieuwstraat 118 in Zwolle. Arie verviel eigenlijk meteen weer in gescharrel. Hoewel hij er als een heer bij bleef lopen, hadden zijn bezigheden nog steeds niet veel om het lijf. Hij rommelde maar wat aan, verkocht wat los en vast zat - ook in Zwolle verkocht hij zelfgevangen vis - en de opbrengst ging vooral op aan drank.

Zeven maanden later was het definitief gedaan met het samenwonen. Arie ging terug naar Kampen, om in te trekken bij zijn moeder op Buiten Nieuwstraat 48 boven. Op 13 februari 1928 werd in Kampen de scheiding uitgesproken, na een huwelijk van viereneenhalf jaar. De levens van Annie en Arie gingen voorgoed uiteen. Via de voogdijraad hadden ze misschien nog enige weet van elkaars bestaan, maar alimentatie zal Arie ongetwijfeld niet vaak betaald hebben.¹⁷ Annie gumde Arie rigoureuus uit het familiealbum. Een kinderfietsje dat hij nog een keer stuurde, ging per omgaande retour. Zoon Berend zou er pas achter komen dat hij Brugman heette, toen hij een jaar of vijftien was. Hij was opgenomen in het gezin Van Dartel en katholiek gedoopt.

Annie ging als dienstbode werken in Den Haag, Koog aan de Zaan en ten slotte in Amsterdam, waar ze in 1930 hertrouwde. Met echtgenoot Jan Lambrecht, met wie ze een jaar later een dochtertje kreeg, zou ze 37 prettige huwelijksjaren beleven. De goedgeige Lambrecht ontpopte zich als een fijne vader voor Ben - zo werd Berend genoemd - en die miste daarom zijn biologische vader niet. Omgekeerd wel? Naar verluidt had Arie nog een keer vanaf de hoek van de straat naar zijn spelende zoon staan kijken. Ben Brugman zou in de jaren zestig naar de VS vertrekken, waar hij in 1995 overleed, zonder ooit geweten te hebben hoe het zijn biologische vader was vergaan. Daar had hij aan het eind van zijn leven wel over getobd. Hij was bij een bezoek aan Nederland nog navraag gaan doen op het Kamper gemeentehuis, maar daar had men hem weinig kunnen vertellen.

Terug naar de scheiding in februari 1928. Vijf dagen later verzocht de commissaris van politie in Deventer de Kamper politie om Arie, die toen inmiddels met zijn moeder verhuisd was naar Burgwalstraat 21, te verhoren. Arie werd verdacht van oplichting van Hendrik Meskan, een caféhouder op Groote Overstraat 50 in Deventer. Arie hield deze affaire buiten het zicht van zijn familie en het is niet meer te achterhalen of hij in 1928 en/of 1929 heeft moeten 'brommen'.¹⁸

Arie ontdekte Amsterdam

Het moet omstreeks die tijd zijn geweest, dat Arie Brugman Amsterdam ontdekte. Kampen was goed ontsloten. Er waren verbindingen per spoor en over het water. Veel stoomvaartdiensten deden Kampen dagelijks aan - dat wil zeggen, natuurlijk niet op zondag - zoals boten die van Kampen naar Amsterdam voeren en vice versa. Die boten vertrokken zo ongeveer voor de deur van Proeflokaal B. Brugman. Was Arie Brugman een keer op bezoek geweest bij zijn neef Arend ten Napel of andere Ten Napels die in Amsterdam woonden? In elk geval kreeg het uitgaansleven in Amsterdam Arie al gauw in zijn greep. Als hij geld genoeg had, nam hij de boot en verdween hij voor een aantal dagen. Hij ging meestal op zijn eentje, boezemvriend Drikus Kiel bleef zuinig op zijn betrekking.

Aries uitstapjes kostten veel geld. Na een dag of tien, twaalf kwam hij be-rooid terug in Kampen. Zijn nichtje Annie Koridon zag hem eens terugkomen met een oude nachtpon als onderhemd. Een andere keer had hij zijn mooie fiets, die altijd meeging, in Amsterdam achter moeten laten.

Ofschoon Arie geen uitgebreid verslag deed van zijn uitstapjes naar Amsterdam, werd wel duidelijk wat hij er, behalve cafés en drank, zocht. Voordat hij op de boot stapte, nam hij ook altijd het volgens hem vereiste krachtvoer, in de vorm van een paar rauwe eieren (in die tijd wel vaker gezien als poten-

De IJsselkade, waar de bootdienst Kampen-Amsterdam aanlegde. Collectie SNS Historisch Centrum/Frans Walkate Archief.

tieverhogend). Als Arie terug was uit Amsterdam, ging hij een tijdje sigaren maken voor 'Neuze' van Straten. Zodra hij genoeg had verdiend, stak hij zich in het nieuw en daar ging ie dan weer, zijn moeder bezorgd achterlatend. Het gat tussen het levensklimaat in Kampen en in de rosse buurt van Amsterdam was onmetelijk groot, dat moet gezegd. Ter illustratie hiervan kan gewezen worden op de heftige discussie die zou woeden rond het Kamper zeebad dat op 24 mei 1933 werd geopend. Dat betrof de openstelling van het buffet op zondagmiddag: tot 1935 zegevierde het 'diep ingrijpende principiele' argument van de zondagsrust over 'de recreatiebeleving van de kleine man'. Het Kampen van die tijd moet wel steeds verder af zijn komen te staan van iemand die in de greep van het Amsterdamse nachtleven was.

Voorgoed weg uit Kampen¹⁹

Toch kreeg Arie Brugman opnieuw vaste verkering. De 'gelukkige' was dit keer een al wat ouder Kamper meisje. Er kwamen zelfs trouwplannen. De familie moet de adem ingehouden hebben, zou het dan toch goed komen met Arie? Hoe hij in die tijd de kost verdiende, is niet bekend, maar de voorbereidingen voor het huwelijk gingen naar een soort climax. Broer Gerrit Brugman kocht bij zijn werkgever Berk Kampen al een pannenuitzet. Het ging alsnog mis. Arie beweerde dat hij een huis zou kopen in de Groenestraat in Kampen. Hij vroeg zijn aangetrouwde neef Gerrit Juffer om bij de notaris alvast de 80 gulden commissie te innen. Arie kreeg de helft, waarmee hij stiekem naar Amsterdam vertrok.

De koop van het huis ging niet door en zijn aanstaande liet Arie ook zitten. Hij bleef weg, maar hield wel contact met zijn boezemvriend Drikus Kiel, in de vorm van brieven. Gerrit Juffer mocht zo'n brief lezen, en was geschokt door de inhoud die hij uitermate vunzig vond. 'Bar!'

Nog één keer zou Arie het domein van zijn jeugd bezoeken. Op 16 december 1931 werd weduwe Hendrika Brugman-ten Napel getroffen door een beroerte en Arie werd ook gewaarschuwd. Hij kwam naar het huis van zijn zuster Jans, St. Jorisstraat 12 in Brunnepe, vergezeld van een opvallend grote vrouw met donker haar en dito ogen. Een felle tante die ongevraagd meldde: 'Als ie [Arie] me beduvelt, steek ik 'm neer!' Arie had er maar wat om gelachen, maar nichtje Annie Koridon (toen zo'n 19 lentes jong) was diep onder de indruk geweest en had er die nacht niet van kunnen slapen.

Aries moeder overleed drie dagen later, op 19 december 1931, en ze werd begraven bij haar echtgenoot op de Kamper begraafplaats in IJsselmuiden. Arie liet zich niet zien op de begrafenis. Hij stortte zich daarentegen vol

Sina Moes met één van haar beide stiefzoonjes.
Foto uit privécollectie.

overgave op het binnenhalen van zijn erfdeel. De notaris werd horendol gebeld en verzocht broer Gerrit om Arie duidelijk te maken dat er eerst nog van alles uitgezocht moest worden. Het kindsdeel zou 4.000 gulden hebben bedragen, een flink bedrag voor die tijd. De echtparen Brugman-Gorter (zoon Gerrit) en Koridon-Brugman (dochter Jans) kochten elk een huis, wat een toekomstvaste belegging zou blijken te zijn.²⁰ Voor het overige volgde het geld grotendeels de omgekeerde route van klant naar kastelein. Het echtpaar Smit-Brugman (dochter Stien) liet zich dagenlang in een open landauer van kroeg naar kroeg rijden in de Haagse Schilderswijk. En Arie? Dat hij het geld niet solide belegde staat vast. Het gedoe rond de erfenis was

het laatste contact tussen hem en zijn familie. Op 23 januari 1933 werd hij eindelijk uit het bevolkingsregister van Kampen overgeschreven naar zijn toenmalige adres Spuistraat 24 A I in Amsterdam.

Wie de grote, donkere vrouw was geweest, kon ik achterhalen. Op Aries gezinskaart in het Amsterdamse stadsarchief was met potlood, amper leesbaar, geschreven: 'Samenwoning met Sina Moes geb. 10/11-1904 Emmen.' Toen ik een foto van Sina Moes te pakken kreeg, wist ik meteen dat zij de bewuste vrouw was geweest.

De teloorgang²¹

Uit het dossier van oom Arie van het Gemeentelijke Bureau voor Maatschappelijke Steun in Amsterdam bleek dat hij geen sigarenmaker meer was maar souteneur! Sina Moes was 'zijn' prostituee geweest. Familieleden herinneren zich haar als een indrukwekkende, grote vrouw met zwarte ogen, en als een stevig drinkende kettingrookster. In het milieu werd ze 'de tijger' genoemd. Ze was op 17-jarige leeftijd weggelopen met Siene Hof, een nietsnut van twaalf ambachten en dertien ongelukken. Ze verliet haar gezin,

waarna de vier kleine kinderen werden ondergebracht in gestichten. Haar echtgenoot zou in de daaropvolgende jaren langdurig in de gevangenis verblijven, vooral wegens een ernstig zedendelict. Sina ging in de prostitutie en ging samenwonen met Arie Brugman, één van haar klanten? Ongetwijfeld uiterlijk meer een *gentleman*, maar ook een nietsnut.²²

Arie huurde eerst nog een werkplaats, op Smaksteeg 9 in Amsterdam, maar lang maakte hij daar niet sigaren. Het bordeelverbod gold al, maar dat bellette Sina Moes en hem niet om in korte tijd een - naar later zou blijken onuitwisbare - reputatie te verwerven als berucht prostituee en berucht souteneur. Sina zag haar kinderen eens per maand, maar dat contact stelde weinig voor. 'Moeder en Brugman zaten altijd in de kroeg', aldus een zoon. Het koppel had echter de tijd niet mee. De economische crisis sloeg ook in Amsterdam ongenadig toe en de prostitutie floreerde niet langer. Eind mei 1934 vroeg Arie Brugman voor het eerst steun aan. Er zouden meerde-re, steeds dwingender steunaanvragen volgen, maar de broodnodige steun kwam er niet. Wat Arie niet wist, maar wat achteraf uit zijn dossier blijkt, is dat zijn steunaanvragen kansloos waren omdat de Amsterdamse zedenpolitie consequent adviseerde om deze beruchte souteneur geen stuiver steun te verlenen.

Arie moest dus wat anders verzinnen om aan geld te komen. In het Amsterdamse milieu leerde hij randfiguren uit Groningen kennen, die wel ideeën hadden. Sina Moes en Arie ontvluchtten de misère in Amsterdam, waarschijnlijk vóór de beruchte werklozenopstand (het Jordaan-oproer), in juli 1934. Arie raakte betrokken in een zwendel met revolvers. Als 'Klinkhamer uit Kielwindeweer' ging hij een sleutelrol vervullen in de Bende van Oostelijk Groningen. De zwendel kwam uit en de Groningse rechtbank veroordeelde Arie najaar 1934 tot zes maanden gevangenisstraf, waarvan drie maanden voorwaardelijk. Het voorwaardelijke deel van die straf moest hij in 1935 alsnog uitzitten, nadat hij in benevelde toestand de spiegelruit van het café van zijn huisbaas had vernield.²³

Vrijgezelle boezemvriend Hendrik Kiel kwam in 1937 ook naar Groningen toe, waar hij trouwde met een zes jaar oudere, tweemaal gescheiden vrouw.²⁴ In tegenstelling tot Kiel, die tot zijn dood in Groningen bleef wonen, werden Arie en Sina medio 1938 weer uitgeschreven: 'Vertrokken, onbekend waarheen, vermoedelijk naar Amsterdam.'

Inderdaad, naar Amsterdam. Daar huurden ze in het najaar van 1938 een kamer in een zeer berucht Amsterdams bordeel. Het liep op niets uit. Arie ging erbij kelneren, maar werd al gauw ontslagen. Sina en hij kregen ruzie,

waarna zij in april 1939 definitief uit het 'leven' stapte, om met een weduwnaar te trouwen. Omdat ook Aries volgende steunaanvragen afgewezen werden op het slijtvaste advies van de Amsterdamse zedenpolitie, om 'een der bekendste souteneurs (...) op geenerlei wijze aan steun te helpen', gleed hij op zijn eentje snel verder af. Hij maakte korte tijd sigaren en probeerde het als straatzanger. In juni 1941 kwam Arie terecht in volkshoerhuis Metropool van het Leger des Heils, in de Amsterdamse Spuistraat, waar hij ooit zijn carrière als souteneur was begonnen.

Vermist

Inmiddels was Nederland bezet en Arie kreeg te maken met de *Arbeitseinsatz*. Begin juli 1941 stuurde het Gewestelijk Arbeidsbureau Amsterdam hem naar Duitsland, als één van de bijna honderdduizend Nederlanders die dat jaar werden uitgezonden. Hij werd in Bremen te werk gesteld, bij het *Gesamthafenbetrieb*. Een dag na zijn 44ste verjaardag keerde hij terug, op 29 juli 1942, om daarna oproepen om zich weer te melden voor uitzending te negeren.²⁵

Arie ging in de Jordaan wonen, maar wist uiteindelijk aan een kamertje in het hart van de rosse buurt te komen, op het Oude Kerkplein, boven koffiehuis Het Vosje. Zijn beroep zou koopman zijn, maar of zijn activiteiten het daglicht konden verdragen? Hij werd op 4 januari 1943 aangehouden, op verdenking van oplichting. Die keer mocht hij weer weg, met achterlating van zijn vingerafdrukken.²⁶

Een dikke maand later ging het echt fout. Wat er precies gebeurd is, valt niet meer te achterhalen. Volgens de familie in Kampen was Arie opgepakt wegens 'gerommel met joden'. Hij werd in elk geval gearresteerd, in een suikerbroodbakkerij in de Nieuwe Brugsteeg. Dit keer werd hij ingesloten in het Huis van Bewaring. Hij had vijfhonderd rijksmarken geïncasseerd bij het verladen van ten onrechte in beslag genomen zwarthandelaarswaren, bij welke gelegenheid hij zich kennelijk had voorgedaan als ambtenaar. Het Deutsche Landesgericht in den besetzten Niederländischen Gebiete in Den Haag veroordeelde Arie Brugman, met aftrek van drie maanden voorarrest, tot een verblijf in een Duits tuchthuis gedurende de periode 18 augustus 1943 tot 17 mei 1946. Via de gevangenis in Utrecht - waar hij inmiddels naar toe was gebracht wegens *Fluchtverdacht* - de gevangenis van Kleve en het tuchthuis in Rheinbach moest hij medio september 1944, vanwege de naderende Amerikanen, naar het tuchthuis in Hameln.²⁷ Na een treinreis van een dag werden Arie en de andere gevangenen door fanatieke burgers

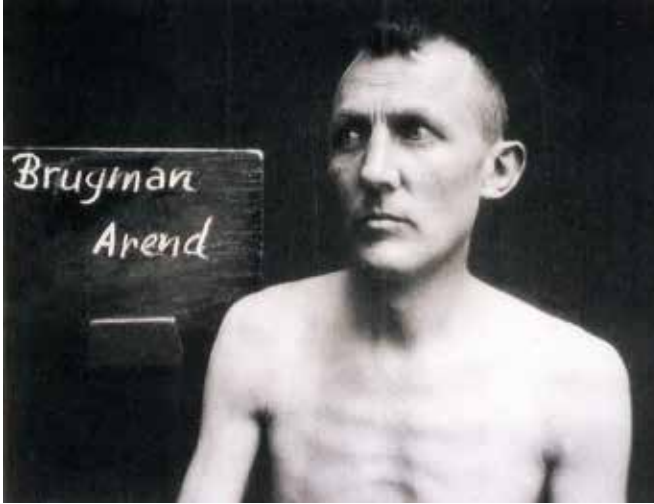

Foto van Arie Brugman uit zijn Duitse gevangenis-dossier. Staatsarchiv Hannover.

van Hameln bespuugd op hun weg van het station naar het tuchthuis, een ellendig, door luizen en vlooiën gedomineerd oord.²⁸ Drie dagen later moest hij naar Aussenlager Hecht nabij Eschershausen, om dwangarbeid te verrichten in een kalksteengroeve. Het was moordend werk onder helse omstandigheden.²⁹ Daarbij kwam de eenzaamheid. Anders dan in de dossiers van medegevangenen ontbreekt in Aries dossier elke correspondentie met een advocaat en/of familie en vrienden.

Op 5 april 1945 werden de dwangarbeiders geëvacueerd, omdat de Amerikanen ook hier naderden. Een onderzoeker van het Nederlandse Rode Kruis concludeerde in 1948 dat Arie Brugman tussen 10 en 28 april 1945 nabij Eschershausen zou zijn overleden.³⁰ Volgens opgave van het tuchthuis in Hameln zou Arie *entwischen* (ontsnapt) zijn³¹ en volgens een lijst van het NIOD zou hij uiteindelijk gerepatrieerd zijn naar Uitenhage de Miststraat 32 in Kampen³², het woonadres van broer Gerrit Brugman. Allemaal onjuist. Volgens ooggetuigen was Arie gestorven tijdens het moordende transport vanuit Aussenlager Hecht, ergens op het traject Wittenberg-Neuhof (60-70 kilometer van Berlijn).³³ Een graf is er niet, omdat de Oorlogsgravenstichting Arie niet wil aanmerken als oorlogsslachtoffer: hij zou vrijwillig naar Duitsland zijn gegaan!³⁴ Op herdenking in Nederland hoeft Arie Brugman dus niet te rekenen, maar op 2 september 2013 is hij eindelijk herdacht in Hameln, samen met andere tuchthuisgevangenen die de Tweede Wereldoorlog niet overleefd hadden.

Zou een 47-jarige Arie, fysiek en psychisch gebroken, met een flink strafblad, nog toekomst gehad hebben in Nederland? Had hij zelf Uithoorn de Miststraat 32 van broer Gerrit als terugkeeradres opgegeven en misschien ook wel terugverlangd naar Kampen?³⁵ We zullen het niet meer weten.

Noten

1. Ministerie van Binnenlandse Zaken, Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, kopie van (deel van) persoonskaart Arend Brugman.
2. Gerrit Juffer is 18 maart 2002 op 92-jarige leeftijd overleden. Annie Juffer-Koridon is op 95-jarige leeftijd overleden op 14 april 2007. De auteur is beiden veel dank verschuldigd. Dit verhaal had zonder hun medewerking niet geschreven kunnen worden.
3. Tussen de kazerne en het proeflokaal lag toen Oudestraat 218, een azijnfabriek. Het pand Oudestraat 220 was eigendom van J. Brekelman uit IJsselmuiden, terwijl de horecavergunning ('Vergunning wordt uitgeoefend door Berend Brugman') op naam stond van H.H. Kok uit Zwolle.
4. Gemeentearchief Kampen, archief 50, gemeentepolitie 1812-1957, inventarisnummer 189, proces-verbaal d.d. 30 juni 1918 van agent A.F. Corsier, hoofdagent van politie over diens onderzoek op 25 juni 1918: 'Onderzoek inzake verhooging huurprijs zonder toestemming huurcommissie. Getuige: Dirk Kanis, 69 jaar, visscher, Slagersplein 7.' Het proces-verbaal ging naar de officier van justitie en op 30 januari 1919 werd als vonnis twee gulden of twee dagen genoteerd.
5. Jan B. Keuter (eindred.), *Verhalen van een oude Hanzestad. Kamper auteurs schrijven over vroeger* (Kampen [1980]).
6. Henk de Koning, *Verslaggever in Kampen. Schetsen en herinneringen van een oud-journalist* (Kampen 2004) 103.
7. B. Marinus, "Verenigen hier is 'fransch'". *Organisatie van sigarenmakers in Kampen 1894-1913* (Kampen 1982) 76.
8. Mededeling van Rob Hoekstra (Gemeentearchief Kampen) aan de auteur.
9. Gemeentearchief Kampen, archief 50, gemeentepolitie 1812-1957, inventarisnummer 190, proces-verbaal d.d. 10 januari 1921 van agent van politie G. Petter tegen Arend Brugman en twee andere sigarenmakers wegens 'wederspanningheid'.
10. Deze paragraaf is hoofdzakelijk gebaseerd op de herinneringen van het echtpaar Gerrit en Annie Juffer-Koridon.
11. H.J. Moerman e.a., Kampen. *Uitgave met instemming van het gemeentebestuur van Kampen* (Amsterdam 1925) 9.
12. Henk de Koning, *Verslaggever*, 27.
13. Het voormalige koffiehuis maakt nu, als de kamer van Hendrick, deel uit van proeflokaal

De Stomme van Campen.

14. Voor zo ver niet anders aangegeven, gebaseerd op mededelingen van Fons van Dartel (Middelburg) en Jo van Dartel (Tilburg) aan de auteur.
15. Gemeentearchief Kampen, bevolkingsregister.
16. Voor zo ver niet anders aangegeven, gebaseerd op mededelingen van Fons van Dartel, Jo van Dartel en Hennie Brugman-Morshuis.
17. De Raad van de kinderbescherming vernietigt alimentatiedossiers in de regel als het jongste kind 18 jaar oud wordt.
18. Gemeentearchief Kampen, archief 50, gemeentepolitie 1812-1957, inventarisnummer 191, verzoek d.d. 18 februari 1928 van de commissaris van politie in Deventer aan de Kamper politie om Arend Brugman te verhoren op verdenking van oplichting van Hendrik Meskan, caféhouder op Groote Overstraat 50 in Deventer.
19. Hoofdzakelijk gebaseerd op de herinneringen van het echtpaar Gerrit en Annie Juffer-Koridon.
20. Op 6 januari 1936 betaalde Gerrit Brugman de somma van 3.193 gulden aan aannemersbedrijf D. Kroneman Hzn voor de bouw van een burgerwoonhuis aan de Uitenhage de Miststraat 32 in Kampen.
21. Voor zo ver niet anders aangegeven, gebaseerd op het dossier van Arend Brugman bij het Gemeentelijke Bureau voor Maatschappelijke Steun in Amsterdam: stadsarchief Amsterdam, archief 5256, Sociale Zaken, inventarisnummer 6749, dossiernummer 142571.
22. Stadsarchief Amsterdam, archief 5256, Sociale Zaken, inventarisnummer 6749, dossiernummer 121163, dossier Siene Hof.
23. Hoofdzakelijk gebaseerd op de strafdossiers van Arend Brugman bij de Groninger Archieven, archief 883, arrondissementsrechtbank van Groningen, dossiernummer 774 (dossier Arend Brugman), en op het *Nieuwsblad van het Noorden* d.d. 13 september 1934, 'Wat er heden op de Groningsche rechtbank voorviel. De oplichtersbende in Oostelijk Groningen. Verdachten staan terecht voor hun oplichterijen.'
24. Hendrikus Kiel werd geboren op 9 maart 1906 in Kampen, trouwde op 6 december 1937 in Groningen met Elizabeth Bakker. Het echtpaar kreeg geen kinderen. Kiel overleefde zijn echtgenote circa twintig jaar en overleed zelf op 8 februari 1983 in Groningen.
25. Stadsarchief Amsterdam, tewerkgestelden 1940-1945, Arend Brugman.
26. Stadsarchief Amsterdam, politierapporten, dagrapport van 4 januari 1943.
27. *Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv* in Hannover, *Personal-Akten Zugangsliste Nr. 794/43 für den Zuchthausgefangenen* Brugman, Arend. De aanklacht d.d. 26 mei 1943 luidde Ambtsanmassung '(artikel 132 van het Strafgesetzbuch) en het oordeel van de rechter op 3 augustus 1943 *Betrug und Untreue*' (artikel 263).
28. Uit het dagboek van Anton Vermeeren (27-05-1910, Eindhoven). Vermeeren werd op 10 april 1942 in Eindhoven gearresteerd wegens de productie en verspreiding van het illegale blad

Vrij Nederland. (Kopie van dit dagboek in bezit van de auteur.)

29. Detlef Creydt en August Meyer, 'Zuchthaus Hameln/Celle, Aussenstelle Holzen', in: *Zwangsarbeit für die 'Wunderwaffen' in Südniedersachsen 1943-1945*, Band 1 (Braunschweig 1993).
30. Het Nederlandse Rode Kruis, dossier nummer EU 39.624 van Arend Brugman, rapport d.d. 31 maart 1950 van U.H. Meijer van de afdeling Documentaire Opsporing van het Nederlandse Rode Kruis en brief d.d. 14 april 1950 van de directeur van het Nederlandse Rode Kruis aan de familie B. Brugman in Kampen; Nationaal Archief, Ministerie van Justitie, vermiste personen, toegang 2.09.34.02, inventarisnummer 71774 (dossier Arend Brugman).
31. Het Nederlandse Rode Kruis, dossier nummer EU 39.624 van Arend Brugman, *Nachweisung aller von 1939 - 1946 im Zuchthaus Hameln eingessenen holländischen Staatsangehörigen*.
32. Brief d.d. 3 augustus 1998 van Hans de Vries (RIOD) aan de auteur.
33. Het Nederlandse Rode Kruis, dossier nummer EU 39.624 van Arend Brugman, getuigenverklaringen van A. Molkenboer en L. Vossen.
34. Brief d.d. 25 augustus 2000 van de directeur van de Oorlogsgravenstichting aan de auteur.
35. Brief d.d. 3 augustus 1998 van Hans de Vries (RIOD) aan de auteur.